کۆماری کورد لە مەهاباد

نووسینی: ئارچیبالد ڕۆزڤێلت
وەرگێرانی لە ئینگلیسییەوە: خالید عەزیزی

ئاماژە: ئارچیبالد ڕۆزڤێلت، ئەفسەرێکی بەشی زانیارییەکانی ئەمریکا یەک لەو کەسانە لە کاتی دامەزرانی کۆماری کوردستان و ئازەربایجاندا سەردانی کردوون و لە نیزیکەوە پێشەوا قازی محەممەد، سەرکۆماری کوردستانی بینیوە و لەگەڵی وتووێژی کردووە. ڕۆزڤێلت زۆر بە وردبینییەوە بەدواداچوونی بۆ ڕووداوەکانی ئێرانی دوای شەڕی دووهەمی جیهانی کردووە و بایەخێکی تایبەتیی بە «کۆماری کوردستان» و تایبەتمەندییەکانی ئەو یەکەم کیان و دەوڵەتە سیاسییەی کورد داوە و جیا لەوەی بەشێک لە کتێبەکەی _حەزی فێربوون_ی بۆ تەرخان کردووە، لە ناوەندە ئاکادمی و بڵاوکراوەکانی ئەمریکاشدا بابەتی لەسەری نووسیون. ئەم بابەتەی خوارەوە نووسینێکی ڕۆزڤێڵتە لەسەر کۆماری کوردستان کە لە گەلاوێژی ساڵی 1326دا و لە بڵاوکراوەی "The MIDDLE EAST JOURNAL" دا بڵاو بووەتەوە و هەڵگری زۆر خوێندنەوە و زانیاریی بەنرخە لەسەر پێگەی کۆماری کوردستان و کەسایەتیی پێشەوا قازی محەممەد.

***

ئاواتی ناسیۆنالیسمی کورد، واتە کوردستانێکی سەربەخۆ، لە ماوەی دیسامبری 1945 تا دیسامبری 1946، لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی بچووک لە کوردستانی ئێراندا وەدی هات. چۆنییەتیی دامەزران و پێکهاتنی کۆماری کورد، مێژووی کورت و پڕ لە ڕووداوی ئەو، هەروەها تێکچوونی کوتوپڕ و لەنەکاوی، یەکێک لە بەسەرهاتە هەرە ڕروون و ئاشکراکانی سەدەی بیستەمە لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا.

گەلێک دیاردەی نالێکی وەک ناکۆکی و کێشەی نێو عەشیرەتەکان، ململانێی ئیمپریالیستەکان، سیستمی کۆمەڵایەتی، ئازایەتی و جوامێری بە شێوەی سەدەکانی نێوەڕاست کوردایەتییەکی لە خۆدا قەتیس‌کراو، پڕ گیروگرفت بوونی مەسەلەی کوردمان زۆر بەباشی بۆ دەردەخەن. لە هەمان کاتدا ئەو ڕاستییەشمان بۆ دەستنیشان دەکەن کە ئەو خەڵکە هەرگیز یەکگرتوو نەبووە و ئێستاش بە سەر پێنج وڵاتدا، کە هەموویان دوژمنی ئەوانن دابەش کراوە.

هێزەکانی بریتانیا و سۆڤییەت لە سیپتامبری 1941دا ئێرانیان داگیرکرد و بارگەوبنەیان بە ڕەزاشا پێچاوە. سەربازەکانی ڕەزاشا هەر یەکەی بە لایەکدا بۆی دەرچوون و چەکەکانیان یان فرۆشت، یان کەوتە دەست ئەو عەشیرەتانەی کەوا سەرەڕای هەوڵ و تێکۆشانی زۆری ڕەزاشا، سیستم و داب و نەریتی عەشیرەتیی خۆیان هەروەکی خۆی پاراستبوو.

عەشیرە کوردەکان کە لە مەڵبەندە شاخاوییەکانی سنووری عێراق و تورکیە دەژیان، واتە لە ماکۆ لە بناری زنجیرە کێوەکانی ئارارات لە باکوور، هەتا قەسری شیرن لە سەر ڕێگای کرماشان_بەغدا، لە باشوور لەو عەشیرەتانە بوون کە دەرفەتەکەیان قۆزتەوە و لە ڕووخانی حکوومەتی ئێران فرە کەلکیان وەرگرت. لە مەڵبەندی باکوور بە هۆی ئەوەکە سۆڤییەت هێزێکی زۆری ئەرتەشی لە شارەکانی ڕەزائیە، شاپور، خۆی و ماکۆ، نیشتەجێ کردبوو؛ عەشیرەتەکانی ڕۆژئاوای گۆلی ورمێ خۆیان بەهێز و پشت ئەستوور بە سۆڤییەتییەکان دەزانی.

دوای لەنێوچوونی ئاسەواری دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیی ئێران، سۆڤییەت پێوەندیی خۆی لەگەڵ عەشیرەتەکانی وەک جەلالی لە باکوور، شکاک لە کێوەکانی ڕۆژاوی شاپور، هەرکی لە ڕۆژئاوای ‹›ڕەزائیە‹› هێشتەوە و درێژەی پێدا. ئەو عەشیرەتانە لەلایەن سۆڤییەتەوە ئیزنی بە دەستەوەگرتنی دەسەڵاتی ناوچەکانی خۆیان پێدرا، بە مەرجێک هێمنایەتیی مەڵبەندەکە بپارێزن و دەغڵ و دانیش بە ئەرتەشی سوور بگەیەنن. لە ناوچە تەریک و دوورکەوتووەکانی نیزیک ڕێگای کرماشان_ بەغدا کە یەکێک لە شوێنە گرینگ و سەرەکییەکانی پێوەندی و هێنان و بردنی کەرەسەی پێویست لە نێوان وڵاتە هاوپەیمانە ڕۆژئاواییەکان و یەکییەتیی سۆڤییەت دابوو، عەشیرەتەکان لەلایەن هێزەکانی ئینگلیسەوە بە تەواوی بێدەنگ و دەمکوت کرابوون.

دوای پاشەکشە و هەڵاتنی ئێرانییەکان، مەڵبەندێکی گەورە و بەربڵاو لە نێوان هێزەکانی ئینگلیس و سۆڤییەتدا ئازاد بوو، کە کوردەکان دەیانتوانی بیهێننە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. لە سەرەتاوە دوو ناوچە ئاژاوەیان تێدابوو. یەکیان مەریوان و کێوەکانی هەورامان بوو، کە مەحموودخانی کانیسانان دەسەڵاتێکی لەرزۆکی لێ دامەزراندبوو. مەڵبەندەکەی تریش بانە بوو، کە حەمەڕەشیدخان حکوومەتێکی لەوێندەرێ پێک هێنابوو، کە تەنانەت سەردەشت و سەقزیشی دەگرتەوە. ناوبراو ماوەیەکی زۆر بوو بۆ عێراق دوور خرابۆوە.

هەردووی ئەو سەرۆک عەشیرەتانە، کاتی خۆی لە لایەن دەوڵەتی ئێرانەوە وەک دەسەڵاتدار و جێگری دەوڵەت لە ناوچەکەدا بە ڕەسمی ناسرابوون، بەڵام پاش ماوەیەک ئەرتەشی ئێران ناوچەکانی گرتەوە و ئەوانیش دەرکرانەوە بۆ عێراق.

هەتا ئاخروئۆخری ساڵی 1945 هەمووی ئەو بەشەی کوردستان کە کەوتبووە باشووری خەتی سەقز و بانە و سەردەشت، بە تەواوی کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێران. بەو جۆرە ئەو مەڵبەندە ئازاد و بەربەرینە، بەرتەسکتر بۆوە و بوو بە ناوچەیەکی بچووک لە نێوان ئەو خەتە لە لایەک و هێزەکانی ئەرتەشی سۆڤییەتی نیشتەجێ لە «ڕەزائییە» لە لایەکی ترەوە.

ناوچەیەک کە تەنیا تاکە شارێکی بە مانای ڕاستەقینەی خۆی تێدا بوو، مەهاباد بوو کە پێشتر بە «ساوجبڵاغ» ناسرابوو کەوا لە چەند کیلۆمیتری باشووری گۆلی ورمێ هەڵکەوتووە.

دامەزرانی کۆمەڵە

لە شـــاری مەهاباد، شـــارێک کە لەلایەن وڵاتە هاوپەیمانەکانەوە بە چارەنووســـی خۆی ئەسپێردرابوو، جووڵانەوەیەکی تری نەتەوایەتیی کورد لەدایک بوو. لە 16ی مانگی ئاگوستی (ئووت) ســـاڵی 1943، دە پازدە کەس لە وردەبورژوا و ڕووناکبیرەکانی مەهاباد کۆمەڵەی ژێ_ کاف، کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردیان دامەزراند.

بە مەبەســـتی لە بەرچاو گرتنی گرینگیی کاری نهێنی، ڕادەی ئەندامانی کۆمەڵەی تازە پێکهاتوو لە 100 کەس بەرەوژوورتر نەچوو و ئەوانیش لە شـــانەکانی کۆمەڵەدا ڕێک خرابوون. کۆبوونـەوەی حـەوتووانـەی کۆمـەڵـە قـەت دووجـار بـەدوای یـەکدا لـە جێگـەیـەک نەدەگیرا. پێڕەو و پرۆگرامی کۆمەڵە بە تەواوی ناسـیۆناڵیسـتی بوو و یەکێک لە مەرجەکانی ئەندامبوون لە کۆمەڵەدا ئەوە بوو کە دەبوایە دایک و باوکی ئەندامی داواکار، هەردوکیان کورد بوایەن. بە لەبەرچاوگرتنی پێوەندی و تێکەڵاویی کوردەکان و ئاســـۆرییەکان لەگەڵ یەکتر، ئەوکەسانە کە دایکیان ئاسۆڕی بوایە، دەیانتوانی ببن بە ئەندامی کۆمەڵە.

کۆمەڵە نەتەنیا هەر لە کوردســـتانی ئێران، بگرە لە پارچەکانی تری کوردســـتانیش زۆر زوو پەرەی سەند. هۆی پەرەسەندنەکەش ئەوە بوو کە کوردەکان کۆمەڵەیان وەک دیاردەیەکی نوێ و ڕێکوپێک دەدی کە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ حیزب و پارتە ســـوننەتییەکانی کوردســـتان هەبوو. لە شـــارەکانی کوردســـتانی عێراق وەک مووســـڵ، کەرکوک، هەولێر، سـلێمانی، ڕەواندز و شـەقڵاوە لقی کۆمەڵە پێک هاتن. تەنانەت لە کوردسـتانی تورکیەش کە خەبات و تێکۆشـان لە پێناو کوردایەتیدا سزا و تاوانی مەرگی بۆ دیاری کرابوو، لقی کۆمەڵە دروست کرا. سەرۆک عەشیرەتەکانی دەوروبەری مەهاباد بە ناردنی نوێنەر بۆ لای کۆمەڵە، ڕایانگەیاند کە یارمەتیی کۆمەڵە دەدەن. لەلایەن کۆمەڵەوە بە عەشـــیرەتەکان گوترابوو کە ئێستا پێویستیمان بە ئیوە نییە، بەڵام لەوانەیە لە داهاتوودا پێوەندیتان لەگەڵ بگرین.

ئەوە شـــتێکی ڕوون و ئاشـــکرا بوو کە هەردووک گەورە هێزەکان هەر لەســـەرەتاوە زۆریان دڵ بە مەڵبەندەکەوە بوو و گەرەکیان بوو کە کۆمەڵە بناســـن و زانیارییان لەســـەری هەبێ.

ئینگلیس بە هۆی ئەوە کە چاڵاوە نەوتییەکانی کەرکوک هەڵکەوتوو لە کوردســـتانی بەدەســتەوە بوو، زۆر بە وردی و بە تێبینییەوە سـەیری ڕووداو و ئاڵوگۆڕەکانی کوردسـتانی دەکرد. هەرچەند کە کاربەدەســـتانی ئینگلیس لە شـــارەکانی کەرکوک، هەولێر، ســـلێمانی و ڕەواندز نیشتەجێ بوون، بەڵام دیسانیش یاریدەدەری سیاسیی ئینگلیس لە موسڵ، جار بە جار ســـەری لە مەهاباد دەدا. ئینگلیس بۆ ئەوەی دڵی عەرەبان لە خۆی نەکا و نەیانڕەنجێنێ، پشتگیری مەسـەلەی کوردی نەدەکرد و هیچ چەشنە یارمەتییەکی بە جووڵانەوەی کوردستان نەدا. بەو جۆرە گوێیەکان لە ئاســت دەنگی هاواری ناســیۆناڵیســمی کورد کەڕ و نەبیســت مانەوە.

دەستێوەردانی سۆڤییەت

تا ئەو جێگایەی پێوەندی بە سۆڤییەتەوە بێ، مەسەلەکە جۆرێکی دیکە بوو. واتە لەسەرەتاوە سۆڤییەتییەکان بەوە نەگەیشتبوون کە لە ناو کوردانداکار بکەن، هەرچەند کە ئەوان ساڵی 1942 بە بانگکردنی گەورە دەرەبەگەکان بۆ باکۆ جارێک ئەو کارەیان کردبوو.
تەنانەت لە بەهاری ئەو ساڵەدا دوای هێرشی کوردەکان بۆ سەر گوندەکانی بەرەی رۆژئاوای گۆلی ورمێ، سۆڤییەت ئەرتەش و ژاندارمەی ئێرانی هێناوە و دایمەزراندنەوە. (هەرچەند کە ئەوان بەهۆی بێدەسەڵاتی لە ئاست سۆڤییەتدا دەرەتانی هیچ چەشنە جموجۆڵێکیان بۆ نەمابۆوە). ئێستا وا دەردەکەوێ کە سۆڤییەت لە میکانیزمی مەسەلەکە و لە چەند و چۆنی وەزعەکە گەیشتبێ.
ئازەربایجان و کوردستان لە ساڵی 1944دا پڕببوون لە ئەفسەرانی سیاسی و کاربەدەستانی دیکەی سۆڤییەت کە زۆربەی زۆریان لە موسوڵمانەکانی ئازەربایجانی سۆڤییەت بوون. کار و تێکۆشانی ئەوان لە کوردستان لەلایەن کۆنسولی سۆڤییەت لە رەزاییەوە بەرێوە دەچوو. یاریدەدەری ئەو کار و هەڵسووڕانە کاپیتان جەعفەرئۆف بوو کە خۆی یەکێک لە 150000کوردی دانیشتووی سۆڤییەت بوو. جەعفەرئۆف جلوبەرگی کوردی دەبەر دەکرد و زۆر بە ئازادی و تێرادیوی بە نێو عەشیرەتەکان و گوندەکانی کوردستاندا دەسووڕایەوە.
کار و تێکۆشانی سۆڤییەت لە مەهاباد لەو رۆژەوە دەستی پێکرد کە دوو کەس لە کاربەدەستانی ئەوان بە ناوەکانی، عەبدولائۆف و حاجیئۆف بەڕواڵەت بە مەبەستی کڕینی ئەسپ بۆ ئەرتەشی سوور هاتبوونە شار. وادیار بوو کە بە ڕێکەوت و بە شانس ئەو هەلەیان بۆ رەخسا و لەگەڵ جووڵانەوەی نەتەوایەتیی کوردستان پیوەندییان گرت. ڕێکەوتەکە بەو جۆرە بوو: ڕۆژێک عەبدولائۆف لە دووکانی مەشرووب فرۆشیی کابرایەکی ئەرمەنی چاوی بە پیاوێکی کورد دەکەوێ کە جلوبەرگی کوردی دەبەردا دەبێ، عەبدولائۆف تاریف و ئافەرینی کابرا دەکا کە جوبەرگی نەتەوایەتیی خۆی دەبەر کردووە. کوردەکە کە دەرکەوت یەکێک لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵە بوو، هەڵوێست و بۆچونەکەی عەبدوڵلائۆفی پێ خۆش دەبی و دەست دەکەن بە قسە و باس و ئاڵوگۆڕی بیروڕا. لە کۆتاییدا کوردەکە پرسیار دەکا و دەڵێ: ئەگەر گەلی کورد حیزبێکی میللی پێک بێنن، سۆڤییەت چەکوچۆڵیان دەداتێ؟ عەبدوڵلا زۆر زوو پرسیارەکەی دەقۆزێتەوە و دەڵێ: بۆ ئێوە لە کێ دەترسن؟ کوردەکە وەڵام دەداتەوە و دەڵێ: ئێمە تەنیا لە دەرەبەگەکانی خۆمان دەترسین. عەبدوڵلاش وێڕای هاودەردی، هەستی دژ بە دەرەبەگایەتیی خۆی دەربڕی. کوردەکە عەبدوڵلا دەباتەوە ماڵێک و لە وێندەرێ بە هاوڕێیانی دیکەی ڕێبەرایەتیی کۆمەڵەی دەناسێنێ.
پێوەندیی زۆرتر لەگەڵ کاربەدەستانی سۆڤییەت گیرا و یەکێک لە ڕێبەرانی کۆمەڵە کە زمانی ڕووسیی دەزانی، کرا بە ڕابیتی ئەو پێوەندییانە. هەرچەند کە پێڕەو و پڕۆگرامی

کۆمەڵە لە سێ خاڵی سەرەکیدا بێلایەنی و سەربەخۆیی کۆمەڵەی دەستنیشان کردبوو، بەڵام دیسانیش لەو کاتە بەولاوە کۆمەڵەش کەوتە بەرەی سۆڤییەتەوە.

هەر لەو ماوەیەدا voks، ڕێکخراوی بەشی نێونەتەوەیی پروپاگەندەی سۆڤییەت، لە زۆربەی شوێنەکان کۆڕی پێوەندیی کولتووری و کۆمەڵایەتیی نێوان سۆڤییەت و ئێرانی دامەزراند. ئێستا ئیدی کۆمەڵە گەورە ببۆوە و چیتر نەدەکرا و نەدەگونجا لە ماڵی ئەم وئەودا کۆبوونەوە پێک بێنن. سەرکردایەتیی کۆمەلە داوایان لە سۆڤییەت کرد کە لە مەهابادیش شتێکی ئەوتۆ پێک بێنن. ئەوان هیوادار بوون بەمجۆرە جێگایەکیان وەدەست کەوێ بۆ ئەوەی بتوانن بێ گیروگرفت کۆبوونەوەکانی خۆیان درێژە پێبدەن.

سۆڤییەتییەکان داواکەی ئەوانیان بەجێ گەیاند و کۆڕێک یا ئەنەستیتۆیەک دامەزرا، بەڵام نەک وەک «لقی کوردستانی» ئێران و سۆڤییەت، بەڵکوو ڕاستەوخۆ وەک کۆڕی پێوەندیی کۆمەڵایەتی و کولتووریی کوردستان و سۆڤییەت (ئەنجومەنی فەرهەنگیی کوردستان و شۆرەوی).

ئەو جێگایە هەمیشە پڕ بوو لە خەڵک و فرە هاتووچۆی بە سەرەوە بوو.کوردەکان بە مەبەستی سپاس و پیرۆزباییکردن لە دۆستی تازەیان، دەیان بەستە جگەرەی هەڵپێچراو لە تووتنی کوردستانیان بۆ قارەمانەکانی لێنینگراد بە دیاری نارد. لە مەزنە ئاهەنگێکدا کە لە مانگی ئاپریلی 1945 لەو شوێنە پێکهات، کۆمەڵە خۆی ئاشکرا کرد.

بەرپرسی کۆنسوولی سۆڤییەت لە ڕەزاییە و بەرپرسی voks لە ئازەربایجان وەک میوان بەشداری ئاهەنگەکە بوون. خاڵی سەرەکیی بەرنامەکە شانۆیەک بوو بە ناوی دایکی نیشتمان، کە بەسەرهاتی ژنێکی تێدا هاتبووە سەر پەردە کە لەلایەن ئێران و عێراق و تورکیەوە بێحورمەتی پێدەکری و پاشان بە دەستی کوڕەکەی کە زۆر ئازا و نەترس دەبێ ڕزگاری دێت.

بینەرانی ئاهەنگەکە، کە هەتا ئەو دەمە قەت شتێکی ئەوتۆیان نەدیبوو، بە تەواوی وەجۆش هاتبوون و ڕق و کینە و دوژمنایەتی لەمێژینەیان وەلانا و لە حاڵێکدا کە فرمێسکی چاویان دەرژایە سەرشانی یەکتر، سوێندیان دەخوارد و بەڵێنیان دەدا کە تۆڵەی کوردستان بکەنەوە. لەئاکامی ئەم ئاهەنگەدا، قازی محەممەد، سەرۆکی داهاتووی دەوڵەتی کورد لەلایەن کۆمەڵەوە وەرگیرا. ئەم وەرگیرانە بوو بە مایەی دڵخۆشی و ڕەزامەندیی سۆڤییەتییەکان. چونکە ئەوان ڕێکخراوەیەکی دێموکراتیکی وەک کۆمەڵەیان زۆر بەکەیف نەبوو و دەمێک بوو لە یەکێک دەگەڕان بتوانن لەسەری حیساب بکەن و بەگوێرەی سیاسەت و بۆچوونەکانی خۆیان ڕێکخراوەکە بە دەست ئەو ڕێبەریی بکەن.

سۆڤییەت کە لە سەرەتاوە هێز و توانای عەشیرەتەکانیان بۆ دەرکەوتبوو، ڕاستەوخۆ لە سەرۆک عەشیرەتەکان نیزیک بوونەوە و داوایان لێکردن کە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد ڕابەری بکەن. بەڵام تەنیا سێ لەو عەشیرەتانە شەخسییەت و توانا و دەسەڵاتی پێویستیان بۆ ئەم ئەرکە هەبوو. قەرەنی ئاغای «رئیس‌العشایر»، سەرۆکی بەڕێز و حورمەتی مامەشەکان و سەرۆکی جێکەوتووی فیدراسیۆنێک کە خۆیان بەشێک لەو بوون. ئەمەرخانی شەریفی،

سەرۆکی شکاک و (باوکە گەورەی کوردستان)، ئەمیر ئەسعەدی دێبوکری، کۆنسێرواتیڤی بەزیپکوزاکون و سەرۆکی ئیفتیخاریی ژاندارمە. ناوبراو لە لایەن ئێرانەوە کرا بوو بە بەرپرسی پاراستنی هێمنایەتیی ناوچەکە. ئەو سەرۆک عەشیرەتانە بە هێنانەوەی بڕوبیانووی بەئەدەبانە داواکەی سۆڤییەتیان ڕەد کردەوە.

بەو چەشنە ئەو جار قازی محەممەد، کە هەم قازییەتی وەک کەلەپوور بۆ مابۆوە و هەمیش سەرۆکی مەزهەبیی مەهاباد و ئەندامی بنەماڵەیەکی زۆر بەڕێز و حورمەت بوو، لە لایەن سۆڤییەتییەکانەوە پشتگیری لێکرا.

نوێنەرانی سۆڤییەت زوو زوو سەریان لێ هەڵدەهێنایەوە و میوانی دەبوون. ڕەنگە بە هێنانی زەخت و گوشارێک بۆ ئێرانییەکان بە مەبەستی وەلانانی ئەمیر ئەسعەد لە نوێنەرایەتیی دەوڵەت لە ناوچە و دانانی سەیفی قازی (برای قازی محەممەد) لە جێگای ئەو کە بوو بە سەرۆکی ژاندامەری یارمەتییەک بێ کە بە ئەویان کردبێ. دەڵێن قازی محەممەد دوای نیزیک بە ساڵێک تێکەڵاوی و شارەزایی پێویست لە بارەی کۆمەڵەوە، بە ناردنی پەیام داوای ئەندامبوونی لێکردن. بەڵام ڕێبەرایەتی کۆمەڵە، بڕیاریان دا کە قازی بە ئەندام وەرنەگرن، چونکە ئەوان، یەکەم لە تایبەتمەندیی تەکئاژۆیی و دەسەڵاتخوازیی ئەو ترسیان هەبوو، دووهەم هەر لەسەردەمی منداڵییەوە ئەوان جیاوازییان لە بەینی خۆیان لە لایەک و قازی و بنەماڵەکەی لە لایەکی ترەوە دەدی. لەوانە بوو قازی دەسەڵاتی خۆی بەسەر کۆمەڵەدا بسەپێنێ و نێوەرۆک و مایەی دێموکراتیکی ئەو لەنێو بەرێ.

چونکە سۆڤییەت لەسەر پلانەکەی خۆی سوور بوو، زەخت و گوشاری بۆ کۆمەڵەش هێنا، ئەوانیش مەجبوور بوون کە قازی وەرگرن. هەروەک بۆ خۆیان چاوەڕوانییان دەکرد، ئەنجامەکەی هەر ئەوە بوو کە تاقە کەسێک بەتەنیایی حیزبێک لە دەست خۆ بگرێ. وەرگیرانی قازی لە لایەن کۆمەڵەوە، ئەو دەرفەتەی بۆ سۆڤییەت پێک هێنا کە بتوانێ کوردەکان خێراتر بەرەو سیاسەت و خەتی خۆی ڕاکێشێ، بە چەشنێک کە سۆڤییەت لە هاوینی 1945، لە کوردستاندا زیاتر لە هەموو شوێنێکی تر خۆی بەهێز و پشتئەستوور دەدیت.

حیزبی تودە وەک بەرەیەکی جەماوەریی چەپ و ئامراز و دەستوپێوەندی سۆڤییەت لە زۆربەی شوێنەکانی ئێران سەرکەوتووانە ئەرکەکانی خۆی بەجێ دەگەیاند، بەڵام لە کوردستاندا هەرگیز نەیتوانی جێی خۆی بکاتەوە. ئێستا ئیدی سۆڤییەت لە بیری گەڵاڵە و پلانی تر دابوو، ئەویش ئەوە بوو کە بەری باکووری ڕۆژئاوای ئێرانیش بخاتە سەر خاکی خۆی. لە ڕاستیدا ئەوان حیزبێکی سەربەخۆیان بۆ ئەوە ساز کرد کە جێگای حیزبی تودە لە ئازەربایجاندا بگرێتەوە. حیزبێک کە ئیتر دەیتوانی بێ تووڕەکردنی حیزبی تودە، ڕاپەڕینیش پێک بێنێ و سەربەخۆییش ڕابگەیەنێ و تەنانەت داوای پێکەوە لکاندنی وڵاتەکەی خۆی بە سۆڤییەتەوە بکا. لەسەر بڕیاری سۆڤییەت، حیزبی تودە لە ئازەربایجان بارگەوبنەی پێچاوە و حیزبی دێموکراتی ئازەربایجان کە زمانی تورکی وەک زمانی ڕەسمی ڕاگەیاند و داوای جیابوونەوەی ئازەربایجانی لە ئێران دەکرد، جێگای ئەو حیزبەی گرتەوە.

کوردەکانی ئازەربایجانی ڕۆژئاوا، کە مەهابادیشـــی دەگرتەوە هەرگیز چاوەڕوانیی ئەوەیان نەدەکرد تێکەڵاوی حیزبێک بن کە تایبەتی بۆ ئازەربایجان و ناســیۆنالیزمی تورک پێک هاتبوو. بۆ ئەوەی ئەوانیش لە چوارچێوەی پلان و گەڵالەی ســۆڤییەتدا جێگایەکیان پێ ببڕێ، دروستکردنی حیزبێکی دیکەش پێویست بوو. لە 12ی سێپتامبردا کاپیتان نمازلوو، بەرپرسی سۆڤییەت لە میاندواو، داوای لە سەرۆک عەشیرەتە بەناوبانگەکانی کورد کرد کە لەگەڵ قازی محەممەد و سەیفی قازی بە مەبەستی سەردانی کۆنسولی سۆڤییەت بچن بۆ تەورێز. کاتێک ئەو کوردە سەرلێشێواوانە گەیشتنە تەورێز، لەنەکاوڕا پێیان گوترا کە بچن بۆ ناوەندی شــەمەنەفەر و لەوێندەرێ ڕا ســواری شــەمەنەفەریان کردن و بردیانن بۆ باکۆ. ماوەی سێ ڕۆژ لە خانوویەکی خۆشی نیزیک شاردا مانەوە و بە گێران و نیشاندانی شانۆ و ئۆپێرا، میوندارییان لێکردن. ڕۆژی چوارەم ڕێنوێنییان کردن کە چاویان بە باقرۆف، سەرۆککۆماری ئازەربایجانی سۆڤییەت بکەوێ. باقرۆف لەبارەی زوڵم و زۆرداریی ڕەزاشا دەرهەق بە گەلی کورد گەلێک باسی بۆ کردن و ڕایگەیاند کە سۆڤییەت پشتگیری حیزبێکی دێموکراتی تازەپێکهاتوو دەکا کە بۆ ڕزگاریی خەڵکی چەوساوە تێبکۆشێ، هەروەها داوای لەوانیش کرد لەگەڵ حیزبێکی ئەوتۆ بکەون.

باقرۆف هێرشــی کردبووە ســەر حیزبی تودە و گوتبووی کە حیزبێکی زۆر بێکەڵکە و بێجگە لە خولْقاندنی گیروگرفت چیتری لەدەســت نایە. هەروەها هێرشــی کردبووە ســەر کۆمەڵەی ژێ_کاف و گوتبووی کە لە عێراق لەژێر چاوەدێریی جاســووســەکانی ئینگلیسدا پێکهاتووە و وەک ئامرازێکی دەسکرد لە خزمەت ئیمپریالیسمی بریتانیادان. پاش ئەوەی پێی ڕاگەیاندبوون کە نابێ باسی سەفەرەکەی باکۆیان بکەن، کوردەکان سواری شەمەنەفەر کران و گەڕانەوە تەورێز و لەوێندەرێشڕا بە ئوتۆمبیلەکانی ئەرتەشــی ســوور هاتنەوە وڵاتەکەی خۆیان.

حیزبی دێموکراتی کوردستان

بەرهەم و ئاکامی ئەو سەفەرە زۆر زوو دەرکەوت. ماوەیەکی کورت دوای گەڕانەوەیان، قازی محەممەد کۆبوونەوەیەکی لە کەسایەتییە ناسراو و بەناوبانگەکان پێکهێنا و دامەزراندنی حیزبی دێموکراتی کوردســتانی ڕاگەیاند و داوای لە هەموو لایەک کرد ڕەگەڵی کەون. هەروەک لە ناوەکەی ڕا دیار بوو، مەبەستی حیزب، دێموکراسی بە شێوەی ئەمریکایی بوو.

خەڵکێکی زۆریش بە دڵگەرمییەوە بەدەنگ بانگەوازەکەیەوە هاتن. لە ڕاگەیاندراوێکدا کە لەلایەن قازی محەممەد و 105 کوردی بەناوبانگەوە ئیمزا کرابوو، گوترابوو کە گەلی کورد ئێستا هیوادارە لە ڕزگاری دنیا لە دەستی فاشیزم، کەڵک وەرگرێ و لە بەڵێنییەکانی مەنشــووری ئاتلانتیک بێبەش نەبێ. لە ڕاگەیاندراوەکەدا هەروەها گوترابوو کە گەلی کورد شــتێکی زیاتر لە مافە ئینســانی و قانوونییەکانی خۆی، کە ڕەزاشــا لێی زەوت کردووە ناخوازێ. دەقی داواکانی ئەوان بەو جۆرە بوو:

١- گەلی کورد لە ئیران دەبێ ئازاد بێ و لە چوارچێوەی ئێراندا ئۆتۆنۆمیی هەبێ و دەسەڵاتی ناوچەکە لە دەست خۆیدا بێ.

2- زمانی کوردی دەبێ زمانی ڕەسمی بێ و لە خوێندن و کاروباری ئیداریدا بەکار بهێندری.

3- پاڕلمانی مەڵبەندی کوردستان دەبێ زۆر زوو بە گوێرەی قانوونی ئەساسی هەڵبژێردرێ و چاودێریی کار و هەڵسووڕانی ئیداریی و کۆمەڵایەتیی بکا.

4ـ هەموو کاربەدەستانی وڵات دەبێ لە خەڵکی ناوچە بن.

5- بە مەبەستی پاراستنی قازانج و بەرژەوەندیی جووتیار و خاوەن موڵکەکان لە داهاتوودا، قانوونێک پەسند بکرێ.

6- حیزبی دێموکراتی کوردستان بۆ بەهێز و پتەوکردنی یەکیەتیی و برایەتی لەگەڵ خەڵکی ئازەربایجان، هەوڵی تایبەتی دەدا، هەروەها یارمەتیی خەڵکەکانی تر وەک ئەرمەنی و ئاسۆڕی دەدا کە لە ئازەربایجاندا دەژین.

7- حیزبی دێموکراتی کوردستان بە کەلکوەرگرتن لە کەرەسە و ئیمکاناتی سروشتیی، هەوڵ دەدا ئەخلاق و ئابووریی خەڵک باشتر بکا و پەرە بە کشتوکاڵ و بازرگانی بدا، هەروەها ئاڵوگۆڕی پێویست لە خوێندن و پاکوخاوێنیدا پێک بێنێ.

8- ئێمە هیواداریـن کە خەڵکی ئێران بە ئازادی بتوانن لە پیناو ئاوەدان کردنەوە و پێشخستنی وڵاتەکەیاندا تێبکۆشن.

ڕاگەیاندراوەکە کە بە شێوەی ئەدەبیاتی سۆڤییەت نووسرابوو، بە دروشمی بژی ئۆتۆنۆمی دێموکراتیکی کورد کۆتایی پێدەهات.

دامەزراندنی حیزبی دێموکرات بوو بە هۆی ئەوە کۆمەلە هەڵوەشێتەوە و ئەندامەکانی بچنە نێو ڕیزی ئەو حیزبە. هەرچەند زۆربەی زۆری سەرۆک عەشیرەتەکان، پاش هەوڵ و تەقەلا و داوای ئەفسەرەکانی سۆڤییەت کە لەناویاندا هەڵدەسووڕان، ئیمزایان کرد و بەڵێنییان دا کە یارمەتیی حیزبی دێموکرات بدەن، بەڵام دیسانیش بە هۆی ترس لە کۆمونیزم، بەرامبەر بە حیزب نیگەران و دڕدۆنگ بوون. بەربەرەکانی و دژایەتیی عەشیرەتەکان بەرەو ئەوە

دەچوو قۆناخێکی ئەستەم بۆ قازی بێنێتە پێش، تاکوو مەلا مستەفای بارزانی و عەشیرەتەکەی کە زۆر بەتوانا بوون، لە کاتێکی چاوەڕواننەکراودا هاتنە کوردستانی ئێران.

بارزانییەکان تەنانەت لەسەردەمی عوسمانییەکانیشدا یەکێک لە عەشیرەتە سەربزێوەکانی کورد بوون. لە ساڵی 1920دا شێخ ئەحمەدی بارزان کە لەلایەن عەشیرەتی بارزانی و عەشیرەتەکانی دراوسێوە وەک خوا دەپەرەسترا، زۆر جار لە دژی ئینگلیس ڕاپەڕیبوو و ئەوانیش زۆر جار تەنانەت بە فڕۆکە هێرشیان کردبوونە سەر. شێخ ئەحمەد و برا بچووکەکەی، واتە مەلا مستەفا دوور خرابوونەوە بۆ خوارووی عێراق و پاش ماوەیەک هێنایاننەوە سلێمانی. لە 11ی مانگی جونی 1942دا مەلا مستەفا کە لەلایەن براکەیەوە ئەرکی سەرۆکایەتیی پێدرابوو، توانی ڕا بکا و بچێتەوە بارزان.

بەسەرهاتی مەلا مستەفا و شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی ئەو لە دژی دەوڵەتی عێراق و چۆنیەتیی تێکشکاندنی ئەرتەشی عێراق لە ساڵی 1945دا، هەروەها پیلانی وەزیری نێوخۆی عێراق بە ڕاکێشانی عەشیرەتەکانی تر و دەگژ بارزانی ڕۆکردنیان و هەروەها دەرکردنی بارزانی لە بارزان، دەبێ لە کات و جێگای خۆیدا باسی بکرێ.

پێویستە ئەوەندە بڵێین کە مەلا مستەفا و شێخ ئەحمەد لەگەڵ 1000 چەکداری بارزانی و ماڵ و منداڵیان لە 11ی ئۆکتۆبری 1945 لە باکووری شنۆوە هاتنە دیوی ئێران. زۆر کاربەدەستی پایەبەرزی کورد، وەک مامۆستای قوتابخانە و سەربازی ڕاکردوو، وێڕای 12 ئەفسەری ئەرتەش لەگەڵیان بوون. ئەفسەرەکان خاوەن پلەی بەرزی نیزامی بوون و چەند کەسیان لە ئینگلیس کۆرسی تایبەتییان دیبوو و لە ناوەندی ئەرتەشدا کاربەدەست بوون.

مەلا مستەفا دوای هاتن بۆ ئێران چاوی بە هێندێک لە ئەفسەرەکانی سۆڤییەت کەوت، کە یەکێک لەوان بەرپرسی ئەرتەشی سوور لە ئازەربایجانی ڕۆژئاوا بوو. سۆڤییەت بە مەلا مستەفای بارزانی گوت کە لەژێر دەسەڵات و بڕیاری قازی محەممەددا کاربکا، بە خەڵکی ناوچەشیان ڕاگەیاند جێگاوڕێگای بارزانییەکان کە زۆر لێقەوماو و بێدەرەتان بوون بدەن و بەخێویان بکەن.

تا ئاخری مانگی ئۆکتۆبر، هێزی چەکداری مەلا مستەفا گەیشتە 3000 کەسی تەیار بە چەک و چۆڵی ئینگلیس، وەک تفەنگی ڕەشاش و تۆپێک. ئەو هێزە بەهۆی لە ڕێگادابوونێکی زۆر و دەربەدەری و بەسەرهاتی گەورە و گران، بەتەواوی ماندوو و شەکەت ببوون.

دەوڵەتی گەلی کورد

کاربەدەستانی سۆڤییەت لە ماوەی نۆڤامبر و سەرەتای دێسامبری ئەو ساڵەدا لەنێو عەشیرەتەکاندا دەسووڕانەوە و بۆ ڕێکخستن و خەبات لە پێناو سەربەخۆیی هانیان دەدان. هەروەها داوایان لە سەرۆک عەشیرەتەکان دەکرد لە مەهاباد کۆ ببنەوە. جگە لە مامەش و مەنگوڕ و دێبوکری، ئەوانی تر هەموویان هاوکارییان کردن.

لەو سەروبەندەدا ئیتر پاشماوەی هێزەکانی ئێرانی لە شوێنەکانی دیکەی ئازەربایجاندا لە حاڵی لەنێوچوون و لێکپچڕاندا بوون. چەکدارەکانی دێموکراتی ئازەربایجان کە زۆربەیان خەڵکی ئازەربایجانی سۆڤییەت و قەفقاز بوون، هێرشیان بۆ سەر سەرباز و ژاندارمەکانی ئێرانی کەوا لە پێگەو مۆڵگەکانیاندا ملکەچ مابوونەوە دەست پێکرد. ئەرتەشی سوور ئەو بەشە لە ئەرتەشی ئێرانی کە لەلایەن دەوڵەتی ناوەندییەوە بۆ پشتیوانی پاشماوەی هێزەکانیان لە ناوچەکە بەرەو باکوور وەڕێ کەوتبوون، ڕاگرت. بەو چەشنە هەموو ناوچەکە کەوتە بەردەستی دێموکراتەکانی ئازەربایجان.

لە 10ی دیسامبردا، دێموکراتەکان هیرشیان کردە سەر پێگەگانی ئەرتەشی ئێران لە تەورێز و دەستیان بەسەردا گرتن. تەواوی ناوچەکانی ئازەربایجانی ڕۆژهەڵات کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی تازە پێکهاتووی ئازەربایجان. گیرانی تەورێز بە دەستی دێموکراتەکان، دەرفەتێکی باشی بۆ قازی محەممەد پێک هێنا کە سەربەخۆیی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆی ڕابگەیەنێ. ناوچەیەک کە لەڕاستیدا دەمێک بوو سەربەخۆ بوو.

لە 15ی دیسامبر میتینگێك بە بەشداری سەرۆک عەشیرەتەکان، مەلا مستەفا، ڕێبەرانی حیزبی دێموکراتی تازەدامەزراو، هەروەها سێ ئەفسەری دەمانچە بەقەدی سۆڤییەت کە لەنێو جیپێکدا بوون لە مەهاباد پێکهات. لەم میتینگەدا قازی محەممەد بە ئیحترام و شانازییەوە، دامەزراندنی دەوڵەتی میللیی کوردی ڕاگەیاند و ئاڵای کوردی هەڵکرد. پاڕلمانی کورد لە 13 ئەندام پێکهات و لە 22ی ژانوییەی 1946دا قازی محەممەد بە سەروککۆماری، کۆماری کوردستان هەڵبژێردرا. حەمە حوسێنخانی سەیفی قازی، ئامۆزای قازی محەممەد، کە خۆی بازرگان بوو و بەدوای وەرگرتنی دەرەجەی ئیفتیخاریی کاپیتانی، لە ژاندارمەریی ئێران، ناوبانگی نیزامیی دەرکردبوو، کرا بە وەزیری شەڕ. سەیفی قازی، مەلا مستەفا، ئەمەرخانی شکاک، هەروەها حەمەرەشیدخانی بانە، کە هەر ئەو سەروبەندە لەگەڵ عەشیرەتەکەی لە عێراق ڕا گەڕابووەوە پلەی مارشاڵییان وەرگرت و یوونیفۆڕمی تایبەتیی ئەرتەشی سووریان کە بریتی بوو لە چەکمەی درێژ، بەندی توندی سەرشان و کڵاوی سوورخەتی نیزامی، دەبەرکرا.

دەوڵەتی تازە پێکهاتوو کە تەنیا ناوچەیەکی زۆر چووکەی وەک شارەکانی مەهاباد، بۆکان، نەغەدە و شنۆی لەدەستدا بوو، نوێنەری خۆی بۆ کرانەوەی پاڕلمانی ئازەربایجان نارد و تەنانەت بەگوێرەی توانا، خۆشی پاڕلمانێکی دروست کرد.

هەروەها مەلا مستەفای بۆ خوارووی کوردستان بەڕێ کرد تا پەلاماری هێزەکانی ئێرانی بدا کە بە هۆی بەفری زۆر و ڕێبەندانی زستان لە شارەکانی سەقز و بانە و سەردەشت مابوونەوە و پێوەندییان لەگەڵ ناوەندی ئەرتەشی نیشتەجێ لە سنە، پچڕابوو.

پێوەندی لەگەڵ تەوریز و تاران

گیرانی «ڕەزاییە» بە دەستی دێموکراتەکانی ئازەربایجان لەو سەروبەندەدا، گیروگرفتێکی تازەی بۆ دەوڵەتی کورد خوڵقاند. هەرچەند کە زۆربەی زۆری دانیشووانی

دەشـــتی ڕۆژئاوای گۆلی ورمێ، لە «ڕەزاییە»وە هەتا ماکۆ تورکی ئازەربایجانین، بەڵام لە ناوچە شـــاخاوییەکانی ئەو ناوچەیەدا عەشـــیرەتە کوردەکان دەژین کە بەرزاییەکانیان بە دەستەوەیە و بەسەر دەشتاییەکانی مەڵبەندەکەدا زاڵن. لە ناوچەی میاندواو، لە باکووری گۆلی ورمێ دانیشتووانی تێکەڵاوێکن لە کورد و تورک.

دەوڵەتەکانی تەورێز و مەهاباد، لەســـەر ئەم ناوچانە کێشـــە و ناکۆکێیەکی زۆریان بوو، چونکە هەردوولا ئەم ناوچانەیان بە هی خۆیان دەزانی. ئەمەرخان و عەشـــیرەتەکانی زۆر دەربەستی دێموکراتە عەجەمەکان نەبوون و بێپسانەوە هێرشیان دەکردە سەر ئەو گوندانە کە حکوومەتی تەورێز بە هی خۆیانیان دەزانین.

لە مانگی ئاپریلی 1946دا ســـۆڤییەت بە مەبەســـتی چارەســـەرکردنی ئەو ناکۆکی و گیروگرفتانـە قـازی محـەممـەدی بـانگهێشـــتی تـەورێز کرد. لـە کـاتێکدا دێموکراتـەکـانی ئازەربایجان بە مەبەســـتی دیاریکردنی چەندوچۆنیی داهاتووی ناوچەکانیان، دەیانەویســـت لەگەڵ دەوڵەتی ئێران وتووێژ بکەن، پێکهاتنی بەرەیەکی یەکگرتوو لە نێوان دوو دەوڵەتی سازکراوی کورد و تورکدا، شتێکی زۆر گرینگ و پێویست بوو.

ئاکام و بەرهەمی دانیشـــتنەکانی ســـێ قۆڵی، واتە پێشـــەوەری ســـەرۆکی دێموکراتەکانی ئازەربایجان و قازی محەممەد و ســـۆڤییەت، بوو بە هۆی ئەوە کە لە 23ی ئاپریلی ســـاڵی 1946دا ڕێککەوتننامەیەک لە نێوانی نوێنەرانی کورد و ئازەربایجانیدا ئیمزا بکرێ. بڵاو بوونەوەی ئەو ڕێککەوتننامەیە حکوومەتی ئێرانی فرە نیگەران و پەشـــێو کرد. لە ڕاســـتیدا نیگەرانیی تاران زۆرتر لەو بەشـــەی ڕێککەوتننامەکە بوو کە باســـی ســـەربەخۆیی ئەو دوو حکومـەتـە دێموکراتـانـەی دەکرد کـە مـافی دیـاریکردنی نوێنـەر لـە لای یـەکتر و پێوەنـدی بازرگانییان لەگەڵ یەکتر بۆخۆیان هیشتبۆوە.

دەقی ڕێککەوتنەکە بەو چەشنە بوو:

1- ئەو دەوڵەتانەی کە ژێری ئەو ڕێککەوتنەیان ئیمزا کردووە لە کاتی پێویســـتدا نوێنەر بۆ لای یەکتر دەنێرن.

2- لە ئازەربایجاندا، لەو شوێنانەی کەوا کوردەکان لە کەمایەتی دان، پێویستە ئەوانیش لە بەڕێوە بردن و ڕاپەڕاندنی کارەکان دەوریان هەبێ. هەروەها دەبێ ئەو مافە بۆ کەمایەتییە ئازەرییەکانی کەوا لە کوردستاندا دەژین دیاری بکرێ.

3- کۆمیســـیۆنێکی ئابووریی هاوبەش بۆ چارەســـەرکردنی گیروگرفتە ئابوورییەکانی هەردووکلا پێک بێت، ئەندامانی ئەو کۆمیسیۆنە لە لایەن دەوڵەتی ناوەندیی هەردووک وڵات دیاری بکرێن.

4ـ هێزی چەکداری هەردووکلا لە کاتی پێویستدا یارمەتیی یەکتر بدەن.

5- هەرچەشـــنە وتووێژێک لەگەڵ تاران، دەبێ بە گوێرەی قازانج و بەرژەوەندیی هاوبەشی دوو گەلی ئازەربایجان و کوردستان بێت.

6- دەوڵەتی ئازەربایجان بۆ بەرەوپێشـــبردن و پەرەپێدانی زمان و کولتووری کوردی لەنێو کوردەکانی دانیشـتووی ئازەربایجاندا هەوڵی پێویسـت دەدا. دەوڵەتی کوردیش هەر بەو شێوەیە بۆ ئازەرییەکانی دانیشتووی کوردستان حەوڵ دەدا.

7- هەردووکلا بە مەبەسـتی سـەرکوتکردنی ئەو کەس و تاقمانەی کەوا لە پێناو تێکدانی برایەتیی دێموکراتیک و دۆستایەتیی مێژوویی گەلانی ئازەری و کورد، پیلان دەگێڕن هەوڵی پێویست دەدەن.

پاش ماوەیەک دێموکراتەکانی ئازەربایجان بە مەبەســـتی وتووێژ و ڕێککەوتن لەگەڵ ئەحمەدی قەوام، ســـەرۆکـوەزیری ئێران، چوون بۆ تاران. بەپێی ڕێککەوتنێک لە نێوان قەوام و ئازەرییەکاندا تەواوی ئازەربایجان کە کوردستانیشی دەگرتەوە، هەر بە قسە و لەسەر کاغەز وەک پارچەیەک لە ئێران ماوە، دەنا لە ڕاســـتیدا دێموکراتەکان کە هەموو پلە بەرزەکانی حکوومەتیان لە دەستدا بوو، ئازەربایجانیان بەڕێوە دەبرد.
کوردەکان ئەو ڕێککەوتنەیان زۆر پێ ناخۆش بوو و لەدژی ڕاوەســـتان. هەرچەند کە ســـەدری قازی برای قازی محەممەد، نوێنەری دوایین پاڕلمانی ئێران خۆی وەک نوێنەری کوردەکان لە تاران، لە هێندێکی ئەم وتووێژانەشـدا بەشـدار ببوو، بەڵام دیسـانیش کوردەکان پێیان وابوو کە زۆربەی خاڵە ســـەرەکییەکانی ویســـتی ئەوان، لەو رێککەوتنەدا لەبەر چاو نەگیراوە.
لە ڕاسـتیدا دێموکراتەکانی ئازەربایجان ڕەنگ و ڕوو و چوارچێوەی قانوونییان دابوو بە ماوە و مەودای حکوومەتی خۆیان، لە کاتێکدا دەوڵەتی قازی محەممەد هیچ چەشنە بناخەیەکی قانوونیی ئەوتۆی نەبوو. کوردەکان لە ڕادەی کەمایەتییەکی نەتەوایەتی لە چوارچیوەی ئێران، هاتنە خوار و ئەوجار بوون بە کەمایەتییەک لە چوارچێوەی دەوڵەتی تورکی ئازەربایجانیدا.
لە ئاکامدا قازی محەممەد بە مەبەســـتی دەربڕینی نارەزایەتی لە دژی ئەو رێککەوتنە بۆ وتووێژ لەگەڵ قەوام چوو بۆ تاران. قازی داوای لە قەوام کرد کە هەموو ناوچەکانی کوردیی گرێدراو بە ئازەربایجان لە لایەک و، ناوچەکانی خوارووی کوردستان کە سنەشیدەگرتەوە و لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتی ئێراندا مابۆوە لە لایەکی ترەوە بخرێنەوە سەر یەک.
مەبەسـت مەڵبەندێکی گەورە و بەربڵاو بووە کە لە سـنووری سـۆڤییەتەوە تا کرماشـانی دەگرتەوە و دەبوایە لە ڕادەی ئۆتۆنۆمیدا دەسـەڵاتی هەبوایە. کاربەدەسـتان و هێزی چەکداری

مەڵبەندی ئۆتۆنۆم دەبوا کورد بان. هەروەها قازی داوای کرد کە سـەرۆکایەتیی ئەو مەڵبەندە خودموختارە خودی خۆی بێ.
قەوام سـەرۆکوەزیری فێڵبازی ئێران، بەڕواڵەت داواکانی قازی محەممەدی بە مەرجێک قەبووڵ کرد کە قازی بتوانێ ڕەزامەندیی دوکتور جاوید، سـەرۆکی دەوڵەتی ئازەربایجان وەربگرێ. بەڵام دوکتور جاوید بە قەڵسـی و تووڕەییەکی زۆرەوە گەڵاڵە و داواکانی قازی محەممەدی ڕەت کردەوە. بەو چەشـنە ناکۆکیی لە نێوان کوردەکان و دێموکراتەکانی ئازەربایجان پێکهات و ڕۆژ دەگەڵ ڕۆژ پەرەی ئەستاند.
هەرچەند دەوڵەتی ناوەندیی ئێران لە لایەک و کوردەکان و ئازەرییەکان لەلایەکی ترەوە لەسـەر ڕاگرتنی هێمنایەتی و شـەڕنەکردن ڕێک کەوتبوون، بەڵام دیسـانیش تێکهەڵچوون و تەقەی بەربڵاوی لێرولەوێ دەستی پێکردبوو و ئاگری شەڕی خۆشتر دەکرد.
پاش ئەوەی سـۆڤییەت ڕایگەیاند کە لەسـەرەتای مانگی مایدا پاشـەکشـەی خۆی لە ئێران دەسـت پێدەکا، ئێرانییەکان دەسـتیان کرد بە جموجۆڵی زۆرتر و ئامادەکردنی هێزەکانیان. لقی چواری ئەرتەشـی ئێران بە سـەرۆکایەتیی ژێنڕاڵ هۆمایوونی کە فەرماندەرێکی لێوەشـاوە و بەتوانا بوو، بەرەکانی شـەڕی کوردسـتانی بە ئەسـتۆوە بوو. ژێنڕاڵ هوومایونی پاش بەجێگەیاندنی ئەرکی خۆی لەمەڕ چەککردنی بێبەزەییانەی عەشـیرەتە عەرەبەکان لە خوزستان، ئەمجارە ڕێگای کوردستانی خرایە بەر.
هۆمایوونی لە نیوەی مانگی ئاپریلدا ڕێگاکانی کردەوە و چەکوچۆڵ و هێزی یارمەتیدەری بۆ سـەقز و بانە و سـەردەشـت بەڕێ کرد. لە زمانی سـۆڤییەتییەکانەوە دەنگۆیەکی ئەوتۆ بڵاو ببۆوە کە گۆیا سـۆڤییەت بەڵێنی تانگ و تۆپ و چەکی قورسـی بە کوردەکان داوە. هەروەها نیزیک بە پەنجا لاوی کوردیشـیان بۆ پەروەردەکردنی سـیاسـی_نیزامیی بردووەتە باکۆ. لەو هەلومەرجەدا قازی محەممەد بۆ ئەوەی بتوانێ بەربەرەکانیی ئەرتەشـی ئێران بکا، مەجبوور بوو ڕوو بکاتە عەشـیرەتەکان. هێزەکانی کورد بریتی بوون لە بارزانییەکان وەک هێزی سـەرەکی، کە ئازا و شـەڕکەربوون، بەڵام لەهەمان کاتیشـدا لێکپچڕاوو بەربڵاو بوون و حەمەرەشیدخان و پیاوەکانی، هەروەها عەشایری چووکە چووکەی کورد کە هەمیشە ئامادەی شـەڕ و تاڵانکردن بوون. ئەو هێزانە بە گشـتی لەو تەپک و بەرزاییانەدا سـەقامگیر بوون کە بەسەر ئەرتەشەکەی ژێنڕاڵ هۆمایوونیدا دەیڕوانی.
هاوکات کە ژێنڕاڵ هۆمایوونی خەریکی کێشـانەوەی چەک و چۆڵ و تێخزاندنی سـەرباز و ڕێکخسـتنی هیزەکانی لە ناوچەکەدا بوو، قازی محەممەد و سـۆڤییەت زەخت و گوشـاریان بۆ ئەمەرخانی شـکاک و عەشـیرەتەکانی هاوپەیمانی ئەو و هەرکییەکان دەهێنا کە لە باکوورەوە شـۆڕببنەوە و بچن بۆ یارمەتیی بەرەکانی شـەڕ لە دژی ئێران. لەسـەرەتاوە ئەمەرخان دەسـتی کرد بە بیانووهێنانەوە و دەیگووت کە ئەسـپەکانیان لە شـوێنێکی ترن و ناتوانن بەبێ ئەسپ ڕەوانەی مەیدانی شـەڕ ببن. بەڵام سـەرئەنجام لە سـەرەتای مانگی مایدا پیاوەکانی خۆی بە نابەدڵی ناردە بەرەی شـەڕ. لە ماوەی مانگی مای 1946دا، جگە لە هێندێک تێکهەڵچوون و شـەڕی بچووک و کەم دەوام، شـەڕێکی گەورەی ئەوتۆ کە بتوانێ

چارەنووســـی کێشـــەکە بەلایەکدا بخا نەکرا. لەســـەرەتای مانگ، لە ڕێگای نیزیک ســـەقز، کوردەکان لەناکاوڕا هێرشیان کردە سەر کاروانێکی ئەڕتەشی کە لە ئاکامدا 20 کەسیان لێ کوشـــتن و نیزیک بە 30 کەســـیان لێ بەدیل گرتن. لەم شـــەڕەدا دوو ڕەشـــاش بە 4000 فیشـەکەوە دەسـکەوتیان بوو. ئەو سـەرکەوتنە تاڕادەیەک ورە و ئیعتباری ئێرانییەکانی هێنایە خوار. دیلە کوردەکان وەک پێشـــمەرگە لەنێو هێزی کوردســـتاندا وەرگیران و ئەوانی تریش بەڕێ کران بۆ تەورێز. کوردەکان پاشانیش لە هێرشێک بۆ سەر مەحمودئاوای نیزیک شاری ســـەقز، بەمەبەســـتی چاوەدێری ڕێگای ســـنە، هەروەها دوای گرتنی بەرزایی و تەپکەکانی ڕووکاری ســـەقز، ســـەلماندیان کە ورەیان بەرز بووەتەوە و پشـــوویان هاتووەتەوە ســـەرخۆ. بەڵام ئەڕتەشـــی ئێران پاشـــەکشـــەی پێکردن و لە بەرزاییەکاندا بورجی گەورەی کۆنتڕۆڵ و ڕوانین بۆ دەوروبەری درووست کرد و لە هەر بورجەش 30 تا 40 سەربازی لێ دانا. دوای ئەم شەڕ و تێکهەڵچوونانە ئاگربەس ڕاگەیەندرا و پاشانیش ئەفسەرەکانی بەرپرسی پێوەندی گرتنی هەردووکلا دیاری کران.

بەپێی قەراری ئاگربەســـەکە، هێزی هەردووکلا دەبوایە لە شـــوێن و جێگاکانی خۆیان بمێننەوە. کوردەکان مافی چاوەدێری و کۆنتڕۆڵی هاتووچۆی نێوان ڕێگای ســـەقز و بانە و سەردەشتیان هەبوو، هەروەها دەیانتوانی لە گەیشتنی چەکوچۆڵ بۆ هێزەکانی ئێران بەرگریی بکەن. هەرکی و شکاکەکانیش بەرەو باکووری کوردستان گەڕانەوە.

تایبەتمەندییەکانی قازی محەممەد و کۆماری کوردستان

دوای ئەو ڕووداو و ناکۆکییانە، قازی محەممەد وەک ئەوەی پەرژینێکی ئاســـنی بە دەوری خۆیدا کێشابێ، هیچ چەشنە شانس و دەرفەتێکی ئەوتۆی بۆ چاودێر و کاربەدەستانی ســـۆڤییەت نەهێشـــتەوە کە بەلای وڵاتەکەیدا بێن. ســـەبارەت بەمەش کە ئینگلیســـییەکان بارزانییەکانیان لە عێراق دەرکردبوو، لەوانیش تووڕە بوو. ســـۆڤییەت بە بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندەی دژی ئینگلیس و دەســـنیشـــانکردن و وەبیرهێنانەوەی ڕووداوەکانی پێشـــووی مێژووی کورد، کە کوردەکان پێیان وابوو لە ڕابردوودا قوربانیی هەڵپەرســـتیی ئینگلیس ببوون، جەوێکی ئەوتۆی لەدژی ئەوان پێک هێنابوو کە ئینگلیســـییەکان لە خۆیان ڕانەدەدیت سەردانێکی کۆماری چووکەی کورد بکەن.

لە کات و ماوەی لێک جیاوازدا چوار ئەمریکایی و فەڕانســـەوییەک ســـەریان لە قازی محەممەد دا، ئەوان کۆماری کوردستانیان وەک دیاردەیەک کە لە حاڵی لەنێوچوون دایە هاتە بەرچاو.

ســـەرەڕای کەموکوڕی و نەبوونی هیچ جۆرە چوارچێوەیەکی یاســـایی، دیســـانیش حکوومەتی دیفاکتۆی قازی محەممەد لە ڕاستیدا هەروەک پێشوو درێژەی بە کاری خۆی دەدا و تەنیا وشەی وەزیر لەسەر وەزیرەکانی وەلانرا و وشەی ڕەییس، واتە سەرۆک لە جێگای داندرابوو. قازی محەممەد خۆی تەنیا بوو بە ســـەرۆکی حیزب، واتە پێشـــەوای حیزبی دێموکراتی کوردستان. ئاغاوات و سەرۆک عەشیرەتەکان هەروەک پێشـوو لە گوندەکاندا دەســـەڵاتیان بەدەستەوە بوو و حکوومەتیان دەکرد. ژاندارمەری کە لە خەڵکی ناوچەکە پێک

هاتبوو و جلوبەرگی کوردییان دەبەردا بوو یارمەتیی ئاغاواتەکانیان دەدا. ئەفسەرە کوردەکانی نیشتەجێ لە مەهاباد، کە یونیفۆڕمی سۆڤییەتییان دەبەردا بوو، ژاندارمەرییان بەڕێوە دەبرد.

مەهاباد لە شارێکی زۆر ناخۆش و تیپیک ئێرانی ڕا ببوو بە شارێکی دڵگر و پڕڕەنگ، بە چەشـــنێک شـــەقامەکانی لە خەڵکی کورد کە جلوبەرگی کوردییان دەبەردا بوو، شـــەپۆلی دەداوە. لانیکەم لەو کاتەدا خەڵک ئازاد بوون و زوڵم و زۆریی ســــەرباز و ژاندارمەکانی ئێرانیان لەسەر نەمابوو.

ئەو کەســـانەی کە دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتبوو و لە نیزیکەوە قازی محەممەدیان دیتبوو، بە باشی بۆیان دەرکەوتبوو کە چ کەسایەتییەکی هەیە. هەروەها زۆر زوو تێگەیشتبوون کە ئەو چلۆن لە هەموو جێگایەک بووەتە سیمبۆلی کوردایەتی. قازی پیاوێکی کورتەباڵای تەمەن 50 ساڵە بوو، کە باڵتۆیەکی کۆنی ئەرتەشیی دەبەردا بوو و ڕیشێکی مەخمەری هەبوو. ڕەنگ و ڕوویەکی زاهیدانەی (مورتازانەی) بوو. بەهۆی نەخۆشـــیی مەعدە تا ڕادەیەک ڕەنگی زەرد هەڵگەڕابوو. ئینســـانێکی کەمخۆر بوو. نە جگەرەی دەکێشـــا و نە خواردنەوەی ئەلکۆڵیشـــی دەخواردەوە. لەســـەرەخۆ و مەتین بوو. زۆر بە ئارامی قســـەی دەکرد و زۆر زووش کاری دەکردە ســـەر ئینســـان. چوارچێوەیەکی فیکریی زۆر بەرینی هەبوو و نێونەتەوەیی بیری دەکردەوە. هەموو نەتەوەکانی تری دنیای خۆش دەویســـت، گەلێک لە زمانەکان، بۆ وێنە ڕووسی، کەمێک ئینگلیسی و ئیسپرانتۆی دەزانی. لەسەر مێزی کارەکەی هەمیشە کۆمەڵێک کتێب دەربارەی ڕێزمان و زمانەکانی بێگانە لەسەر یەک داندرابوون.

وا دەردەکەوت کە قازی محەممەد بیر و باوەڕێکی زۆر قووڵی هەیە و ئامادەیە خۆی لە پێناویدا فیدا بکا، لە هەمان کاتیشـــدا ڕووناکبیرێکی لەســـەرەخۆ بوو. لە ماوەی هاتنە گۆڕێی مەســـــەلەی کورددا، لانیکەم داواکەی ئەو وەک ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە چوارچێوەی ئێراندا شـتێکی لەبار و گونجاو بوو. قازی محەممەدیش وەک زۆر کوردی تر پێی وابوو کە کورد و ئێرانی لە ڕەگەزێک پێک هاتوون و لک و پۆی دارێکن و ئێستاش هیچ هۆیەک نابیندرێ کە نەتوانن لەگەڵ ئێرانییەکان بژین، لە کاتێکدا سەردەمی خۆی، میدیا (مادەکان) و فارسەکان بە یەکەوە حاواونەتەوە. قازی محەممەد پێی وابوو کورد لە نەسڵی میدیاکانن. خۆیشی پێی خۆش بوو ئێتیمولۆژیی خۆی لەسەر مەهاباد بڵێ، دەیگوت: ‹› نیشانەیەکە لە میدیاکان.<<

تـا ئێســـتـا وا دەردەکـەوێ نـاکرێ ئـەو بۆچوونـە ڕەد کـەینـەوە کـە قـازی محـەممـەد و لایەنگرەکانیشی ئاواتی کوردستانێکی یەکگرتوویان هەبووە، ئەوان هیوادار بوون کە مەهاباد بکەن بە ناوەندی کولتووریی کوردی و جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی کورد و تەنانەت جێگای سووریە و سلێمانی بگرێتەوە و دەوری سەرەکیی لەم سەردەمەدا هەبێ.

بۆ ئەوەی خوێندن بە زمانی کوردی بێ و بتوانێ لەســـەر پێی خۆی ڕاوەســـتێ هەوڵ و تێکۆشانێکی زۆر درا، لە سەرەتاوە مامۆستاکان مەجبوور بوون لە ڕووی کتێبە فارسییەکان لە قوتابخانەکان دەرس بڵێنەوە، بەڵام ماوەیەک پێش ڕووخانی کۆماری کوردســـتان، کتێبی کوردی بۆ پۆلەکانی دەورەی سەرەتایی نووسرا و چاپ کرا.

ڕۆژنامەیەک و گۆڤارێکی سیاسیی مانگانە کە هەردووکیان ناویان کوردستان بوو، هەروەها دوو گۆڤاری تری ئەدەبی، هاوار و هەڵاڵە بڵاو دەبوونەوە، هەمووی ئەو بڵاڤۆکانە لە لایەن ئەرتەشی سوورەوە لە چاپ دەدران و دواییش دەدرانەوە بە حیزبی دێموکراتی کوردستان.

قازی محەممەد مایەیەکی زۆری بۆ زمان و ئەدەبیاتی کوردی دانا و بایەخێکی زۆری پێدا، ڕەنگە وجوود و دەوری چالاکانەی دوو شاعیری گەنج، هەژار و هێمن لەو هەڵوێستەی قازیدا فرە شوێندانەر بووبێ. شێعرەکانی ئەوان سەرەڕای کەم بوونی کاغەز، دیسانیش هەر بڵاو دەبوونەوە.

سەرەڕای هەمووی ئەو خەبات و تێکۆشانە، ئاکام و بەرهەمی کاری کۆمار، نەگەیشتە ڕادەی ستانداردی دوو شوێنی تری ناوەندی کولتووریی کورد، کە کوردەکان لەوێندەرێ لە ماوەی 25 ساڵدا خوێندن و نووسینیان بە ئازادی هەبوو. بەڵام لە باری سیاسییەوە مەهاباد لانیکەم وەک نوختەیەکی لێهاتبوو کە لە هەموو لایەکەوە چاویان تێ بڕیبوو. لە نێو کۆڕ و کۆمەڵی ڕووناکبیریی کورد لە بەیرووت و ئیستانبوڵ و بەغداوە بگرە هەتا کێوە بەرز و چڕەکانی ڕۆژئاوای ئاسیا، هەموو لایەک بە تێکڕایی چاوەڕوانیی ئەوەیان دەکرد کە بزانن ئایا قازی محەممەد سەر دەکەوێ یان تێک دەشکێ. هەر نەک لە لایەن کۆڕ و کۆمەڵی کوردی لە بەغدا، بەڵکە لە لایەن کوردەکانی سووریە و تورکیەش پێوەندی لەگەڵ قازی دەگیرا و نامە و پەیامی بۆ دەنێردرا. ڕووی جووڵانەوەکەی ئەو زیاتر و بە تایبەتی لەو گەنجانە بوو کە پێیان وابوو حیزبەکانی پێشووی کوردی بە باشی ئەرکی خۆیان بە جێ نەگەیاندووە، بۆ وێنە لە عێراق حیزبێکی نهێنیی چەپ بەناوی ڕزگاری دامەزرا کە نیشانەیەک بوو لەو چەشنە بۆچوون و بیرکردنەوەیە.

هەست و هەڵوێستی دژی سۆڤییەت

حیزبە کۆنەکانی کوردی وەک هیوا لە عێراق و خۆیبوون لە سووریە، قازی محەممەدیان سەبارەت بە پێوەندی و تێکەڵاوی لەگەڵ سۆڤییەت زۆر خۆش نەدەویست. ترس و ناخۆشەویستی و ڕق و بێزاری بەرامبەر بە سۆڤییەتییەکان لەنێو کوردەکاندا گەلێک هۆی هەیە و فرە بە هێزە. پێش هەموو شتێک زۆربەی زۆری کوردەکان مەزهەبین و هەربۆیەش بە نیسبەت هەڵوێستی دژی مەزهەبی سۆڤییەت دڕدۆنگ ماونەتەوە. سەرەڕای ئەوە کوردەکان لە نیزیکەوە چاویان بە زۆر ئاوارەی ڕاکردووی سۆڤییەت کەوتووە و لەگەڵ زۆر موسوڵمانی نێو ئەرتەشی سووریش قسە و باسیان بووە، ئەو سەرباز و ئاوارانەش وێنەیەکی زۆر ناخۆش و دڵتەزێنیان لە وەزعی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی سۆڤییەت و دەسەڵاتی دەوڵەت لە وێندەرێ بۆ کێشاونەتەوە. هەروەها نابێ ئەوەش لە بیر بکەین کە ڕووسەکان لە زووەوە تەنانەت سەردەمی تزارەوە دوژمنی لە مێژینەی کوردان بوون.

هێزەکانی ڕووس لە شـەڕی یەکەمی جیهانیدا بە گژ کوردەکاندا هاتن و بەشـێکی زۆری کوردسـتانیان خسـتە بەر هێرش و پەلاماری خۆیان و، وێرانی و دەربەدەرییەکی زۆریان لە پاش خۆیان بەجێ هێشـت، بە چەشـنێک ئێسـتاش شـوێنەواری لە زۆر کەلێن و قوژبنی کوردسـتان، وەک دۆڵ و دەڕە و گوندەکانی دەبیندرێ. هەر لە شـاری مەهاباد، هێزەکانی ڕووس بۆ ماوەی چەند ڕۆژ بڕیاریان دابوو کە هەر کەس لە ماڵ بێتەدەر و پێ بنێتە نێو شەقامەکان تەقەی لێدەکەن، بەو جۆرە شاریان تاڵان کرد و ئاگریان تێبەردا.

تەئسیری ئەو بەسـەرهاتانە ئێستاش لە بیرەوەریی لەمێژینەی کوردەکاندا هەر ماوەتەوە، بۆیە کاتێک منداڵەکانیان دەگرین و ژیر نابنەوە، بە وشەی ڕووس «عورووس» دەیانترسێنن و ئارامیان دەکەنەوە.

سۆڤییەت زۆری هەوڵ دا کە شوێنەواری نالەباری ئەو شێوە هەڵوێستانە لەنێو کوردەکاندا بسڕێتەوە و لەنێویان بەرێ. بۆ وێنە لە لایەک باس و بەزمی ئۆتونۆمیی کوردەکانی سۆڤییەتی هێنا گۆڕێ و لە لایەکی تریشەوە سیامەند سیامەندۆف، ئەفسەری پایەبەرزی ئەرتەشی سوور و قارەمانی لێنینگراد کە خۆی کورد بوو بۆ ئەو مەبەسـتە تەرخان کرا و چالاکانە هەڵ دەسووڕا.

هەروا سـووک و سـاکار دەرناکەوێ کە هەتا چ ڕادەیەک سـۆڤییەت لە پلانەکانی خۆیدا سەرکەوتنی وەدەست هێنا، بەڵام بێشک بەشێکی زۆر لە خەڵکی وەک ئاغاوات و دەوڵەمەند و بازرگان و مەلا و شـێخ بەرامبەر بە سـۆڤییەت هەروا بێباوەڕ و دڕدۆنگ مابوونەوە و سەبارەت بە پێوەندی و تێکەڵاویی ئاشکرای قازی لەگەڵ سۆڤییەت لەویش ناڕازی و نیگەران بوون. دارودیواری ئەو خانووبەرەیەی کەوا دەوڵەتی قازی تێدابوو، بەتەواوی پۆسـتەری تەبلیغاتیی سۆڤییەتی لێ درابوو. ڕۆژنامە و بڵاڤۆکەکان پڕبوون لە وتار و ماتریالی ئەوتۆ کە ڕاستەوخۆ و وشە بە وشە لە ڕووسی ڕا کرابوون بە کوردی. شاعیرەکان بە شان و باهۆی ستالین و ئەرتەشی سووریان هەڵدەگوت و شێعریان بۆ ساز دەکرد.

لە کوردستاندا بە پێچەوانەی شوێنەکانی تری ئازەربایجان، نوێنەرەکانی سۆڤییەت خۆیان ئاشـکرا نەدەکرد و وەبەر چاو نەدەکەوتن، جگە لە چەند شـۆفیری لۆری کە بۆ سـۆڤییەت و دەوڵەتی سـەر بە سـۆڤییەت کاریان دەکرد. دەیانگوت نوێنەرانی سـۆڤییەت لە مەهاباد جێگا و ڕێگایان پێدرابوو، بەڵام کاربەدەسـتانی کورد ئەو دەنگ و باسـەیان بە ڕاسـت نەدەزانی و بەرپەرچیان دەدایەوە. هاشـمۆف، کۆنسـۆلی سـۆڤییەت لە ڕەزاییە و یاریدەدەرەکەی عەلی ئەکبەرۆف جارجار سەریان لە مەهاباد دەدا.

لە کاتێکدا کە تێرۆریزم ئازەربایجانی ڕۆژهەڵاتی داگرتبوو و شەپکەی سیاسی زۆر توند بوو، لە کوردسـتاندا تەنیا چەند زیندانیی سـیاسـی هەبوون. یەک دوو کەسـیش ڕەنگە بە هۆکاری سـیاسـی کوژرابێتن. هەرچەند کە ژمارەیەک لە کوردەکان لایەنگرییان لە کۆمار نەدەکرد، بەڵام دیسانیش توانییان ڕابکەن و بچن بۆ تاران. لە کۆڵان و شەقامەکانی مەهاباددا بە ئاشـکرا دەکرا گوێ بدەیتە ڕادیۆکانی ئیسـتانبوڵ و لەندەن، بەڵام لە تەورێز گوێدان بەم ڕادیۆیانە تاوانێکی مەزن بوو و سزای مەرگی بۆ داندرابوو. یان لە سەرەخۆیی و لیبڕالیزمی

قازی محەممەد و دەوڵەتەکەی بوو کە ئەو ئازادییانەی دەســتەبەر کردبوو، یان دەنا باڵانســی دەســەڵات لە نێوان عەشــیرەتەکاندا بوو، کە هیچ عەشــیرەتێک نەیدەوێرا پێ لە بەڕەی خۆی زیاتر ڕابکێشێ و دەسدرێژی بکاتە سەر ئەندامی عەشیرەتێکی تر.

ســەرجەمی بەرهەم و دەســکەوتی ســەرەکیی ئەو ئازادییانە ئەوە بوو کە حکوومەتەکە لە نێو خەڵکدا لانیکەم خەڵکی مەهاباد خۆشــەویســت و جێگای متمانە بێ. خەڵکێک کە زوڵم و زۆریی دەوڵەتی ناوەندیی ئێرانیان لەسەر لاچووبوو و تامی ئازادی و سەربەستییان چێشتبوو.

دژایەتی و بەربەرەکانیی عەشیرەتەکان

گەرچی ســۆڤییەت بە ئاشــکرا تا ڕادەیەک هەوڵی دا کە نێوانی عەشــیرەتەکان و کۆمار خۆش بکاتەوە بەڵام لە ڕاســتیدا لەو کارەیاندا ســەرنەکەوتن. عەشــیرەتەکان ســەرەڕای زۆر هۆی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و مەزهەبی، هۆ و بیانووی زۆر بەهێزی ئابووریشــیان هەبوو کە دژایەتیی کۆماری پشتئەستوور بە سۆڤییەت بکەن. بەشێکی زۆری سەرچاوەی بژیوی عەشــیرەتەکان گرێدرابوو بە داهاتی توتن، کە ئەویش بە هۆی پچڕانی پێوەندیی کوردســتان لەگەڵ شــوێنەکانی تری ئێران، بازاڕی فرۆشــتنی توتنەکەیان تێدا چووبوو و بەو چەشــنە باری ژیانیان بە تەواوی قورس ببوو. لە هێندێک شــوێن ســـەرەڕای کەموکووڕیی دەغڵ و دان، خەڵک دەبوایە بەشــــی بارزانییە لێقەوماوەکانیش، کە لەمێژ بوو بەســــەریاندا دابەش کرابوو، بدەن. لەنێو عەشــیرەتەکاندا، مام عەزیزی کوڕی قەرەنیاغای ڕەحمەتی، ســەرۆکی عەشیرەتی مامەش لەگەڵ بایزاغای مەنگوڕ هاوپەیمان بوون، فرە لە قازی محەممەد ناڕازی بوون و بە ئاشکرا دژایەتییان دەکرد. جێگری کۆنسوولی سۆڤییەت لە ڕەزاییە هەڕەشەی لێ کردن و پێی ڕاگەیاندن کە ئەگەر دەست لە دژایەتی هەڵنەگرن، بارزانییەکانیان دەنێرنە سەر. مام عەزیز بەربەرەکانیی خۆی هەر درێژە پێدا تاکوو بارزانییەکان بە ڕاســتیش هێرشــیان کردە سەری و ئەویش لە ترسان لەگەڵ پیاوەکانی پێی پێوەنا و هەڵات بۆ عێراق. ئەمەرخانی شــکاک،وەزیری شــەڕی کابینەی قازی محەممەد، وازی لە کارەکەی خۆی هێنا و لە بناری کێوەکانی زیندەشــت لە باشووری ڕۆژئاوای شاپوور، بە دوورەپەرێزی و بێلایەنی دانیشت. زۆربەی زۆری عەشــیرەتەکانی تری باکووری کوردســتان لاســای ئەمەرخانیان کردەوە و وازیان لە کۆماری کوردســـتان هێنا. تەنیا ئەو عەشــــایرەی کە قازی محەممەد دەیتوانی لەســـەریان حیســـاب بکا، یەکیان عەشـــیرەتی گەورک بوو لە مەهاباد کە نیزیک هەزار چەکداریان هەبوو، ئەوی تریشیان بەشێک لە عەشیرەتی چووکەی زەرزا لە ناوچەی شنۆ بوو.

تەنانەت مەلا مســـتەفا و بارزانییەکانیش لەبەر ئەوەی قازی محەممەد چیتر نەیدەتوانی بەخێویان بکا، وردە وردە سارد دەبوونەوە. کاتێک دەوڵەتی تاران هەستی بەوە کرد کە قازی محەممەد بێ پشت و پەنا ماوەتەوە، شووی لێ هەڵکێشا و و ڕۆژ بە ڕۆژ زەخت و گوشاری زیاتری بۆ کۆمار هێنا. هەرچەند ســـۆڤییەت بەڵێنی دابوو کە لە هەموو بارێکەوە یارمەتییان بکا، بەڵام هەتا ڕۆژی ڕووخانی کۆمار لە ساڵی 1946دا نە لە چەکی قورس باسێک هەبوو،

نه لە هێزی چەکداری پەروەردەکراو. لەڕاستیدا هیچ جۆرە هێزێکی چەکداری ڕێکوپێک لە گۆڕێدا نەبوو. کاتێک کە ئێرانییەکان بە مەبەستی هێرشهێنان لە هەموو بارێکەوە خەریکی خۆ ئامادەکردن بوون، قازی محەممەد بە تووڕەیی و بە پەلە پەیامی بۆ عەشیرەتەکان، کە تەنیا هیوا و هومێدی بوون نارد و پێی ڕاگەیاندن کە، سۆڤییەت بەڵێنی یارمەتی پێداوین و داوا لە ئێوەش دەکەم بچن بۆ بەرەکانی شەڕ لە دژی ئەرتەشی ئێران. عەشیرەتەکان داواکەیان ڕەت کردەوە!

دامەزرانەوەی دەسەڵاتی ئێران

ئێستا ئیدی ڕووداوەکان بەخێرایی تێپەڕ دەبن، دەوڵەتی تاران پێی داگرتووە و دەڵێ دێموکراتەکانی ئازەربایجان ناوچەی زەنجان کە سەر بە ئازەربایجان نییە چۆڵ بکەن. کاتێک ئێران ئەرتەشی لە ناوچەکە خزاند و لەسەر داواکەی خۆی سوور بوو، دێموکراتەکان ڕازی بە چۆڵکردنی ناوچەکە بوون، بە چەشنێک کە هەتا ئاخری مانگی نۆڤامبر ئەو ناوچەیە بە تەواوی کەوتە ژێردەستی ئەرتەشی ئێران. ماوەیەک پاشتر واتە لە نیوەشەوی 10ی دێسامبردا ئێرانییەکان هێرشیان کردە سەر پێگەی دێموکراتەکان لە دۆڵی قافلانکۆی باشووری شاری میانە. دوای شەڕێکی بیست و چوار سەعاتە، دێموکراتەکان تێک شکان و بەرپرسەکانیان زۆر بەپەلە، لە ساڵڕۆژی گیرانی تەورێزدا ڕێگای دوورودرێژی سۆڤییەتیان گرتەبەر و بۆی دەرچوون.

سەرۆکی دەوڵەتی دێموکراتی ئازەربایجان لە تێلگرافێکدا کە بۆ قەوام کردبووی، گوتبووی کە: سەیفی قازی، واتە فەرماندەری کوردی ئاگاداری بڕیارەکەی خۆی کردووە و پێی گوتووە کە داوا لە هێزەکانی خۆی بکا تەقە بوەستێنن. سەدری قازی، برای قازی محەممەد کە نوێنەری پارلمانی ئێران بوو و لە نێوان قازی محەممەد و ئێراندا هاتوچۆی دەکرد، لە ڕۆژی 13ی دێسامبردا لە مەهاباد ڕا چووبۆوە میاندواو. سەدری قازی لەوێندەرێ بە ژێنرال هومایوونی گوتبوو کە کوردەکان ڕازین ئەرتەشی ئێران بەبێ شەڕ و خوێنڕشتن بێتەوە ناوچەکە. ژێنراڵ هومایوونی لە وەڵامدا گوتبووی کە پاش ئەوەی بارزانییەکان لە ناوچەی مەهاباد پاشەکشەیان کرد، ئەوکات ئەرتەش بەرەو مەهاباد وەڕێ دەخا. هومایوونی لە مەنگوڕ و مامەشەکان کە لە عێراق ڕا گەڕابوونەوە، هەروەها لە بەشێک لە دێبوکرییەکان کە سەر بە دەوڵەت بوون، دەستەیەکی تەیار کرد و بە سەرۆکایەتیی سەرهەنگ غەفاری وەپێشی دان. پێش ئەوەی بگەنە شاری مەهاباد لە نیزیک شار نوێنەرانی قازی محەممەد هاتن و پێیان گوتن، بە گوێرەی ڕێککەوتنەکەی ئێمە و ژێنراڵ هومایوونی قەرار وابوو ئەرتەش شار بگرێتەوە نەک ئەو عەشیرەتانە، کە لەوانەیە شار بشێوێنن. عەشیرەتەکان بەبێ تەقە پاشەکشەیان کرد و لە 15ی دێسامبری 1946دا، دوای ئەوەی بارزانییەکان مەهابادیان چۆڵ کرد و بەرەو نەغەدە کشانەوە، ئەرتەشی ئێران هاتەوە مەهاباد و کۆتایی بە تەمەنی یەک ساڵەی کۆماری کورد هێنا.

خەڵک پێشوازییەکی زۆریان لە ئەرتەشی ئێران کرد. قازی محەممەد و فەرماندەرەکانی ئەرتەش چاویان بە یەکتر کەوت. بەڵام لە 17ی دێسامبردا ژمارەیەک لە کوردەکان گیران و ڕۆژی دواتریش قازی محەممەد و سەیفی قازی و زۆر کەسی تر گیران. تەنیا ئەندامێکی دەوڵەتی قازی کە ئازاد مایەوە و نەگیرا، حاجی بابەشێخ بوو کە بە هۆی پلەی بەرزی ئایینی و ئیحترامێکی کە لەنێو خەڵکدا هەیبوو، خۆیان تێنەگەیاند. ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکان توانییان لە گوندەکاندا خۆ بشارنەوە یان ڕابکەن بۆ عێراق.

سەرەڕای گرتن و ڕاونان، تەمبێیانەی بەشێک لە بەرپرسەکانی کورد ئەوە بوو کە دەبوایە جێگەوڕێگەیان دابا بەو عەشیرەتانە کە لایەنگری دەوڵەت بوون و دەبوو بەخێویان کردبان. ئەوە مێتۆدێکی ئێران بوو کە لە لایەک کاتیان بە فیڕۆ نەدەچوو و لە لایەکی تریشەوە پێویستیان بە پێکهێنانی مەحکەمە نەدەبوو.

سەدری قازی لە ماوەی تەمەنی یەک ساڵەی کۆماردا، کاتێک دەیتوانی تاران بەجێ بێڵێ و بگەڕێتەوە بۆ مەهاباد، کە دەوڵەتی ئێران داوای لێکردبایە. بەڵام لە ئاخر سەفەردا کاتێک کە لە 30ی دێسامبردا دەگەڕاوە بۆ تاران، لە ماڵەکەی خۆیدا گیرا و هێنایانەوە مەهاباد و لەگەڵ براکەی لە بەندیخانەیان کرد. ئەرتەش بە خەڵکی ڕاگەیاند هەر کەس سکاڵا و بەڵگەیەکی لە دژی بەندییەکان هەیە ڕای بگەیەنێ. پاش لێکۆڵینەوە و مەحکەمەیەکی نیزامی، قازی محەممەد و سەیفی قازی و سەدری قازی بە مەرگ مەحکووم کران و لەبەرەبەیانی 31ی مارسی 1947دا لە مەیدانی (چوارچرا)ی مەهاباد لەسێدارە دران.

دەوڵەتی ئێران بۆ لەنێوبردن و سڕینەوەی شوێنەواری دەوڵەتی قازی محەممەد ‹‹کەمپەینێکی›› بەربڵاوی وەڕێ خست. چاپخانە و ڕۆژنامە نووسینی کوردی خڕکرایەوە و خوێندن بە زمانی کوردی قەدەغە کرا و هەموو کتێبەکان لەبەر چاوی خەڵک ئاگریان تێبەر درا. بۆ چاوترسێنکردنی عەشیرەتەکانیش 11 کەس لە سەرۆکەکانی عەشیرەتی فەیزوڵڵابەگی و گەورکی سەقز ئێعدام کران. پاش گیرانەوەی ئازەربایجان، دەوڵەتی دێموکراتی ئازەربایجان هێشتا بە تەواوی نەڕووخابوو کە جووتیار و کرێکار و بازاڕی دەستیان کرد بە کوشتن و ڕاونانی دێموکراتەکان. دژکردەوەی ئازەرییەکان بە مانای ئەوە بوو، کە حکوومەتی دێموکراتی ئازەربایجان نەتەنیا لە نێو خەڵکدا خۆشەویست نەبوو، بگرە زۆریش لێی بێزار بوون. ئەوە زۆر شتێکی سەرنجڕاکێشە کە لە مەهاباد ڕووداوەکان ڕەوتی خۆیان زۆر بە هێمنی پێوا و هیچ کارەسات و دژکردەوەیەکی لەم چەشنە نەقەوما.

دیاردەیەکی زۆر زەق و بەرچاو لە ئازەربایجان ئەوە بوو کە حکوومەتی دێموکراتەکان پۆلیسی نهێنیی فرە بەهێزی وەک ئامرازێک کە لە هەلومەرجی پێویستدا کەلکی لێوەرگرن ساز کردبوو. لە حاڵێکدا قازی محەممەد هیچ گرووپ و ئامرازێکی لەو چەشنەی پێک نەهێنابوو. ئەو فاکتۆرانە ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن و ڕایدەگەیەنن کە دەوڵەتی قازی محەممەد لە نێو خەڵکەکەی خۆیدا، لانیکەم لە مەهاباد وەک پێتەختی خۆی خۆشەویست و جێگەی ڕێز و متمانە بوو. لە ناوچەکانی باکووردا ئەمەرخانی شکاک و عەشیرەتەکانی سەر بە ئەو، هیچ دەورێکی بەرچاویان لەو ڕووداوانەدا نەبوو. ئەرتەشی ئێران لە کاتی هێرش بۆ سەر

ئازەربایجان، بۆ ئەوەی دەستی بە تەواوی ئاواڵە بێ و منەتی خەڵکی تر نەکێشێ، ئەمەرخانی شکاکی ئاگاداری پلان و گەڵاڵەکانی خۆی نەکرد.
کاتێکیش کە ئەمەرخان بەپێی هێندێک کەینوبەین، پیاوەکانی خۆی بۆ هێرش بردنە سەر دێموکراتەکان کۆ کردبۆوە، هێشتا هیچ جووڵەیەکی نەکردبوو کە شەڕ کۆتایی هات. ئەمەرخان و عەشیرەتەکانی تر، بە ناردنی دیاری و بەرتیل بۆ ئەفسەرەکانی ئێران، وەفاداریی خۆیان ڕاگەیاند، ئەرتەش لێیان خۆش بوو و ئیجازەی پێدان لەسەر جێگەوڕێگەی خۆیان دامەزرێنەوە.
تەنیا زێڕۆبەگ نەبەخشرا، ئەویش بە هۆی ئەوە بوو، کاتێ خەریکی وتووێژ لەگەڵ ژێنراڵ هومایوونی بوو، پیاوەکانی لە باڵانیش پەلاماری سەربازە ئێرانییەکانیان دابوو. پاشان زێڕۆبەگ مەجبوور بوو لەگەڵ هێندێک لە پیاوەکانی خۆی و ئاسۆڕییەکان بەرەو شنۆ بڕۆن و پەنا بۆ مەلا مستەفای بارزانی بەرن، کە تەقەوەستانێکی کاتیی لەگەڵ دەوڵەتی ئێران ڕاگەیاندبوو.
دەوڵەتی ئێران داوای لە مەلا مستەفا کرد کە یان چەک دابنێ، یان دەنا دەبێ لەگەڵ عەشیرەتەکەی بگەڕێتەوە بۆ عێراق. لەبەر ئەوەی مەلا مستەفا داواکەی دەوڵەتی قبووڵ نەکرد، دیسان شەڕ دەستی پێکردەوە. تا ژووئەنی 1947، بارزانییەکان بەشەڕ کردن خۆیان گەیاندە ماکۆ و لەوێندەرێ ڕا سنووریان بڕی و ئاودیوی سۆڤییەت بوون.

پوختە و ئەنجام

بە گیرانەوەی مەهاباد بە دەستی ئەرتەشی ئێران، خەبات و تێکۆشانی ئەم دواییەی کوردەکان لە پێناو دامەزراندنی دەوڵەتی کورددا کۆتایی پێهات. ئەم جارەش هەروەک جارانی پێشوو هۆی سەرنەکەوتنی کوردەکان، نەبوونی یەکیەتی لەنێو ڕیزەکانی خۆیاندا بوو. لە کاتێکدا زۆربەی زۆری بەڕێوەبەران و کادرەکانی جووڵانەوە لە توێژی ڕووناکبیر و تێگەیشتووی شار و شارۆچکەکانەوە هاتبوون، باڵی نیزامیی جووڵانەوەکە هەمیشە لە عەشیرەتەکان و سەرۆکەکانیانەوە پێک دەهات، کە بە تێکڕایی نەخوێندەوار و هەلپەرەست بوون، کە لەگەڵ کزبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت دەستیان کرد بە ڕاوڕووت. ئەوە یەکێک لە گیروگرفتە بنەڕەتییەکانی جووڵانەوەی نەتەوایەتیی کورد بوو.
لە ماوەی ساڵی 1946دا عەشیرەتەکان زۆر ئاسایی دژایەتیی دەسەڵاتی دەوڵەتی کوردیان دەکرد. ئەوان ئەو سەربزێوییەی کە لە سەردەمی دەسەڵاتی حکوومەتی ئێراندا بوویان، لە سەردەمی حکوومەتی قازی محەممەدیشدا کە وەکی خۆیان لە ڕەگەزی کورد بوو، درێژەیان پێدا. زۆربەی عەشیرەتەکان لەلایەک بەپێی سروشتی عەشیرەتی و لە لایەکی تریشەوە بە هۆی دڕدۆنگی و بێمتمانەیی بەرامبەر بە پێوەندییەکانی قازی و سۆڤییەت، پاڵیان وە ئەرتەشی ئێران دا.

هۆکاری ڕووخانی کوتوپڕ و لەناکاوی کۆماری کوردستان دەگەڕێتەوە سەر سۆڤییەت کە نەیتوانی یارمەتیی پێ بکا. حیزبێکی تازە پێکهاتووی بەهێزی میللی، کە بەشی هەرە زۆری خوێندەوارە کوردەکانی لە خۆیدا کۆ کردبۆوە، کەوتە ژێر تەوژمی کاریگەریی بێگانەکان و پاش ئەوەی کە بە گوێرەی گونجاو کەلکی خۆیانیان لێ وەرگرت، پشتیان تێکرد و بەجێیان هێشت. ئەو دەوڵەتە چووکەیە کە لە ژێر چاودێری و پاراستنی ئەرتەشی سووردا پێکهاتبوو، تەنیا کاتێک دەیتوانی درێژە بە تەمەنی خۆی بدا، کە ئەرتەشی سوور گەڕاباوە. دوای ئەوەی لە لایەک کوردەکان هومێدێکی ئەوتۆیان نەمابوو و لە لایەکی تریشەوە دەوڵەتی ئێران لە ناوچەکەدا سەقامگیر ببۆوە، ئیتر هیچ شانس و ئاسۆیەکیش بۆ جووڵانەوەی قازی محەممەد نەمابۆوە کە درێژە بە ژیانی خۆی بدا.

ئەو بەسەرهات و ڕووداوانە بوون بەهۆی ئاڵوگۆڕێکی فرەبەرچاو لە نێو جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی کورددا. ئێستا ئیتر نە کۆمەڵە ماوە و نە حیزبی دێموکراتی کوردستان، بەشێکی زۆر لە ڕێبەران و بەرپرسەکانی کورد یان مردوون یان زیندانی کراون و یان لە دوورەوڵاتیدا دەژین. بەڵام دیسانیش هەمووی ئەوانە بەو مانایە نییە کە ناسیۆنالیزمی گەلی کورد لەنێو چووە. پشت و پەنای کۆماری کوردستان بەشی ڕووناکبیر و پێشکەوتووی کۆمەڵانی خەڵک بوون کە ڕۆژ بە ڕۆژ لە باری چەندایەتی و چۆنایەتی، لە حاڵی پەرە ئەستاندندا بوون. نەیارەکانی کۆمار لە کەسانێک پێک هاتبوون کە ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ لە حاڵی کەمبوونەوە و لەنێو چووندا بوون. دەبێ داهاتوو ئەوەمان بۆ ڕوون کاتەوە، کە ئایا لە شوێنێکدا کە خەڵکەکەی مرید و لایەنگری ڕێبەرانی مەزهەبی و سەرۆک عەشیرەتەکانن و ناسیۆنالیزم بۆیان دیاردەیەکی نەناسراوە، جووڵانەوەی کوردی شتێکی پراکتیک و گونجاوە؟ کوردەکان هەرگیز وڵاتی یەکگرتووی خۆیان نەبووە و بەیەکەوە تامی بەرهەمی کولتووری لەمێژینەی خۆیان نەچێشتووە.

کێوەکان وەک پەرژینێک ئەوانیان لە یەکتر دوور خستووەتەوە و هەمیشە بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی کولتووری و ئابووریی خۆیان مەجبوور بوونە چاولەدەستی پێتەختی ئەو دەوڵەتانە بن، کە وڵاتەکەیانی داگیر کردووە، ئەگەر ئەو دەوڵەتانەی وا کوردستانیان داگیر کردووە، نەتەوەکەی خۆیان لە ژووررووی کوردەکان دانەنابایە و کۆتاییان بە چەوساندنەوەی نەتەوایەتیی کورد هێنابا و تا ڕادەیەکیش ئۆتۆنۆمییان پێدابان، ڕەنگ بوو توانیبایان متمانەی کوردەکان بەرەو خۆیان ڕاکێشن و فیدراسیۆنێکی فرەنەتەوەیی بە شێوەی سویس پێک بێنن. وڵاتانی عەرەبی لەم پێوەندییەدا هەنگاوی یەکەمیان ناوەتەوە، ئەگەر دەست و دەسەڵاتی بێگانە لێی گەڕابایە، دەکرا لە ئێرانیش سیاسەتێکی لەم چەشنە بەکار بهێندرێ کە لە جیاتی جودایی، کورد و ئێرانییەکان لێک نیزیک بکاتەوە.

***